

УДК 378.091:159-051

НАУКОВІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ДО ВЗАЄМОДІЇ З МАРГІНАЛЬНИМИ СОЦІАЛЬНИМИ ГРУПАМИ

Степаненко Л.М.

У статті розкрито теоретичні аспекти підготовки майбутніх психологів до взаємодії з маргінальними соціальними групами. Зроблено аналіз професійних установок молоді.

Ключові слова: професійна підготовка, майбутні психологи, маргінальні соціальні групи, взаємодія майбутніх психологів, професійна діяльність.

В статье раскрыты теоретические аспекты подготовки будущих психологов к взаимодействию с маргинальными социальными группами. Сделан анализ профессиональных установок молодежи.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, будущие психологи, маргинальные социальные группы, взаимодействие будущих психологов, профессиональная деятельность.

The article elucidates theoretical aspects of future psychologist training for interaction with marginal social groups. The analysis of professional attitudes of youth has been carried out.

Key words: professional training, future psychologists, marginal social groups, interaction of future psychologists, professional activities.

Теорія і практика професійної підготовки студентів-психологів до взаємодії з маргінальними соціальними групами дає кожному індивіду шанс реалізувати свою унікальність, неповторність, адже життєвий світ є світом звершень та подій індивідуального життя, водночас стає їх постійною передумовою. Отож, у загальному вигляді професійна підготовка студентів-психологів збігається з межею відповідальності особи за своє майбутнє. Таким чином, самореалізація майбутнього психолога, її синтезування з основними засадами професійного формування відображені, насамперед, у самопідтримуючих особистісних орієнтаціях, що вільні від авторитарних “фантомів” минулого й розтиражованих стереотипів теперішнього.

Тема нашого дослідження стосується підготовки студентів, які складають молоду вікову групу. Як свідчать соціально-філософські дослідження останніх років, більш молоді вікові групи демонструють значно вищу адаптованість до нових соціально-економічних реалій і виражені орієнтації на “ринкові” моделі поведінки. Це стосується й оцінки позитивних та негативних наслідків приватизації, боязні зубожіння та безробіття, рівня трудової та виробничої дисципліни, розвитку підприємництва та фермерства, психологічної атмосфери в колек-

тиві. Тобто зміни у суспільно-ринкових відносинах, пов’язані з розвитком світової діяльності, влаштовують молодь більшою мірою, ніж інші вікові групи, викликають її ентузіазм [12, с. 28].

Незважаючи на очевидні досягнення, підготовкою студентів до взаємодії з маргінальними соціальними групами у педагогічній науці, на жаль, не висвітлено. Вагомі результати внесли дослідники суміжних галузей науки – філософи В.П.Андрущенко [2], В.С.Богданов [4], М.І.Бойченко [5], А.М.Булкін [6], А.О.Ярошенко [15], соціологи Г.М.Андрєєва [1], Л.Д.Бевзенко [3], педагоги І.М.Ковчина [8], Г.М.Лактіонова [9], Н.Г.Ничкало [11], П.М.Таланчук [16].

Значення сучасної вищої школи полягає в тому, щоб уважно проаналізувати попит на знання та направити їх таким шляхом, який би повністю відповідав сучасним запитам суспільства, – неодноразово підкреслює у своїх виступах П.М.Таланчук. Він зазначає про необхідність трансформувати фундаментальні знання студентів у технології, навчити їх нестандартно мислити [16].

Доречно зауважити, що істотно змінюється і “стратегія” поведінки молоді на випадок раптової втрати роботи. Так, серед студентів набагато вища готовність до перепідготовки для отримання

вигідної та перспективної роботи, до започаткування власної справи. Розрізняються вікові групи й за мотивом вибору місця роботи та звільнення з попереднього місця. Хоча мобільність робочої сили ще не така, аби вікові групи могли сильно розрізнятися за цією ознакою. Зазначимо, що з віком втрачається значення такої характеристики робочого місця, як участь у прийнятті рішень, зростає цінність стабільності робочого місця [12, с. 28].

Мета статті полягає у розкритті теоретичних аспектів підготовки майбутніх психологів до взаємодії з маргінальними соціальними групами.

В останні десятиліття в багатьох країнах освіта вважається головним, провідним чинником політичного, соціального та культурного прогресу, тому що будьякі прояви її кризи неминуче позначаються на розвитку країни, породжуючи негативні соціокультурні наслідки для суспільства в цілому [15, с. 12].

Тому сьогодні особливо виразно молодь демонструє яскраво виражені установки на самостійність, незалежність, підвищення своєї кваліфікації. Вона значно краще адаптована до умов ринкової економіки, що дозволяє їй сприймати виробничу діяльність та трудову ситуацію менш критично та конфліктно. Молоді люди частіше звільняються з роботи через незадоволеність керівництвом. Тобто є очевидний певний соціальний розрив між генераціями у сприйнятті реальності та в індивідуальних стратегіях та установках [12, с. 28].

У процесі професійної підготовки система соціальної орієнтації особистості безперервно ускладнюється. Над первинними потребами і настановами надбудовуються все нові і нові поверхи. Стають складнішими і життєві ситуації, в яких людина робить вибір і приймає рішення. Через це змінюються і соціальні настанови. Багато дослідників схильні бачити в них не що інше, як систему ціннісних орієнтирів особистості. Інші називають “реальним світоглядом” стійкі і доцільні форми соціальної поведінки людей. Доцільно від аналізу співвідношення “соціальне середовище – особистість студента” перейти до вивчення його більш конкретних зв’язків, майбутньої професійної взаємодії. Тільки так можна розкрити головні детермінанти розвитку світоглядної свідомості студентів [4; 5].

Розглядаючи наукові підходи до висвітлення взаємодії майбутніх психологів з маргінальними соціальними групами, звернемося, насамперед, до філософії. Філософська освіта, процес філософізації освіти, його результати виступають найважливішим аспектом аналізу загальної соціальної проблеми професійної підготовки як глобальної проблеми сучасності. При цьому філософізація освіти розуміється не тільки як процес розгортання власне філософської освіти, що реалізовується в процесі навчання, але ширше: як прояв філософського змісту різних навчальних предметів у різноманітних дисциплінах.

Отже, на підготовку студентів-психологів до взаємодії з маргіналами у професійному спрямуванні молоді впливають як об’єктивні умови соціально-економічного розвитку країни, так і суб’єктивний фактор у формі стереотипів і норм суспільної свідомості, що вже склалися. Цей суб’єктивний фактор порівняно з молодіжною свідомістю відіграє

роль об’єктивно діючої сили. Сукупний вплив цих об’єктивних умов як суб’єктивного фактора відображається у системі соціально-професійних установок молоді, їхніх емоцій і почуттів, які є наслідком взаємодії та взаємозв’язку двох перемінних (за визначенням О.О.Якуби та А.І.Андрущенко): ціннісних орієнтацій молодих людей та ситуації вибору [7].

Звернемося до аналізу професійних установок молоді, їх структури та змісту. Як зазначає Н.Й.Черниш, у монографії В.Л.Осовського зроблена одна з перших в соціології спроба розглянути професійні установки молоді, які, на його думку, включають у себе три основні компоненти: когнітивний, емотивний і поведінковий (конітивний). При цьому він зазначає, що установка функціонує як цілісність, і таке розділення до певної міри умовне. Ступінь розвинутої названих компонентів найчастіше неоднаковий. У такому випадку спостерігається тенденція компенсації недостатньої наповненості одного з компонентів за рахунок інших. У молоді, зокрема, вважає автор, це проявляється у перетворенні емоційного елемента установки у доміную в структурі професійних орієнтацій у силу браку інформації про професію, зміст і характер трудової діяльності за обраною спеціальністю, а також через відсутність професійного досвіду. Соціологами пропонується розробка питання про процес формування професійних установок [14, с. 156–157].

Сучасний інститут науки про професійну підготовку майбутнього фахівця-психолога покликаний соціально забезпечити нормальне функціонування цього виду діяльності як духовного виробництва даного конкретного суспільства. Для цього він використовує наявні в його розпорядженні ресурси і засоби – когнітивні, організаційні, матеріальні, моральні тощо, виробляє відповідні норми соціальної поведінки студентства, вияв якої є умовою приналежності до наукового співтовариства, визначає ті ролі, сукупність яких необхідна для життєдіяльності суспільства, для розробки питань про професійну взаємодію, якій потрібно навчити студентів у стінах вищого навчального закладу. Всіма цими обставинами визначається структура, основними елементами якої можна вважати професійну діяльність, направлену на отримання знань і виникаючі у процесі цієї діяльності відносини, зокрема, соціальну взаємодію, різноманітні форми і способи організації наукової діяльності й управління наукою, норми і цінності, що відповідають завданням наукової діяльності, спрямованої на отримання істинного знання, визначенню шляхів і способів його практичного застосування. Абсолютно очевидно, що сучасне трактування науки як соціального інституту, одним із напрямів якого є професійна підготовка, може бути критично переосмислено і використано задля подальшого ефективного навчання студентів, зокрема майбутніх психологів.

Підготовка студентів-психологів вищих навчальних закладів до взаємодії з маргінальними соціальними групами потребує інтеграції дисциплін, що викладаються. Існує два протилежні підходи до проблеми такої інтеграції, їх пов’язують переважно з функціоналізмом, який є методологічною установкою, з одного боку, і з конфліктологізмом – з іншого.

У першому розумінні інтеграція – це консенсус, порядок, рівновага, в іншому робиться акцент на інтегруючу силу конфлікту і породжувану ним напруженість. Розуміння “взаємодії” у плані майбутньої професійної самоорганізації, очевидно, можна представити як об’єднуючі ці дві ланки, оскільки соціальна структура самоорганізації є рівноважною і впорядкованою цілісністю, але ці рівновага і порядок виключно динамічні, підтримуються за рахунок внутрішньої потреби у професійній підготовці [3, с. 326]. Тобто соціальна і професійна взаємодії врівноважені.

Зазначимо, перш за все, що соціальне ставлення студентства до навколишнього світу здійснюється як деякий тип професіоналізації. Найзагальніше його визначення: “взаємообмін” між співтовариством людей і природою, співпраця, включає доцільність всіх супутніх інгредієнтів: знання, уміння та навички для майбутньої професіоналізації. Так, реальний процес соціальної життєдіяльності студентства, процес і спосіб їх навчання, отримання професійно значущих знань є усвідомленим процесом. Усвідомленість, доцільність професійного навчання, тобто те, що людина передбачає або уявляє собі майбутній результат своїх дій (точніше, ідеально перетворює предмет своєї діяльності), є водночас і очікування від вищого навчального закладу (від професійного навчання) якраз таких “дій” або станів, властивостей або якостей, на які ці навчальні дії об’єктивно здатні. Відношення до світу із знанням його об’єктивних можливостей – характерна межа свідомого ставлення, свідомості [10, с. 182].

Для студентів-психологів етап соціального становлення, якого він набуває у вищому навчальному закладі – це досягнення професійної, соціальної, духовної визначеності шляхом звуження життєвої альтернативи за рахунок обраної спеціальності. Але студент як економічний суб’єкт досягає комфортності не тільки за рахунок новизни, а за рахунок удосконалення професійних навичок, доведення їх до автоматизму. Під час навчання набуваються визначені спеціальністю соціальні взаємодії, які професіонал підтримує все своє життя, які дають йому перевагу над іншими працівниками.

Розглядаючи інтеграцію молодого покоління у професійне життя, включення молоді у соціальну практику і формування у неї соціальної взаємодії у суспільстві, можна охарактеризувати цей процес як життєве самовизначення. Процес цей закінчується досягненням молодими людьми становища у тих чи інших сферах соціального життя та суспільства. Під час здійснення професійних завдань, яким їх навчено під час професійної підготовки у вищому навчальному закладі, здійснюється структурування соціального самовизначення як цілісного життєвого явища, яке включає в себе рівні різного порядку. Як зазначає Н.І. Черниш, центральною ланкою у життєвому самовизначенні молоді виступає соціальне самовизначення, тобто інтеграція в основні компоненти соціально-класової структури суспільства, які мають два аспекти: визначення місця проживання та досягнення певного соціального статусу. У свою чергу, соціальне самовизначення безпосередньо пов’язане із вибором професії, коли обирається сфера трудової

діяльності і колектив, у якому молода людина починає працювати. Спостерігається також залежність професійного самовизначення від освіти [14, с. 139–140]. Навчити майбутніх професіоналів соціальній взаємодії потрібно під час їхнього перебування у вищому закладі освіти.

Актуальність наукової розробки проблем підготовки майбутніх психологів до взаємодії з маргіальними соціальними групами в освіті обумовлена тим, що в даний час ця проблема стає надбанням багатьох людей. Існує тенденція до того, що діяльність людини більшою мірою будуватиметься на науковій основі. Водночас ми мало знаємо про те, як відбувається не тільки виробництво, але і “споживання” професійних знань, хто і яку читає професійну літературу, хто і які слухає лекції на професійно-соціальні теми, приймає участь у соціально-професійних диспутах, яким чином використовуються спеціальні знання із соціальної взаємодії з кризовими групами населення, різними спеціалістами, а не тільки випускниками вищих навчальних закладів; який реальний вплив роблять науково-теоретичні професійно-соціальні знання на світогляд представників різних соціальних груп, на їх практичну діяльність.

Професійна освіта є елементом системи неперервної освіти. Професійно-соціальні знання вплетені в зміст загального наукового знання. Тому професійна освіта відбувається не тільки в процесі навчання загальних дисциплін, але і в межах педагогічного процесу в цілому.

Подамо об’єктивний розгляд термінів, які заявлені у темі нашого дослідження. Для професійної підготовки студентів-психологів до взаємодії з маргіальними соціальними групами важливим є поняття “соціальний”.

Поняття “соціальний” нерозривно пов’язаний із “соціальною взаємодією”, “соціальними контактами”, “соціальними зв’язками”, “соціальною дією”, якими ми оперуємо під час професійної підготовки майбутніх психологів до взаємодії з маргіальними соціальними групами. Синонімом терміну “соціальна взаємодія”, стверджує М.Хальбвакс, є “соціальні контакти” як тип короткочасних соціальних зв’язків. Види соціальних контактів бувають просторові, зацікавлені, обмінні. Він визначає поняття “соціальної дії” і “соціальної взаємодії”, які входять у поняття “соціальні зв’язки”.

Розглядаючи поняття “соціальної дії”, М.Хальбвакс спирається на теорію соціальної дії М.Вебера, в якій визначено типи соціальної дії і соціальної поведінки: цілераціональне, ціннісно-раціональне, афектне (емоційне), традиційне. Механізмом здійснення соціальної дії є потреби і мотивація [13].

Соціальна взаємодія (інтерація) існує як обмін діями на мікрорівні і макрорівні. До теорії міжособової взаємодії і соціальної поведінки М.Хальбвакс відносить теорію обміну (Дж.Хоуманс), символічний інтеракціонізм (Дж.Мзс, Р.Блумер), етнометодологію (Р.Гарфінкель) та психоаналітичну теорію З.Фрейда.

На сьогодні саме економічне життя вимушує професіоналів різко змінювати свої уявлення і образ дій. У своєму професійному житті сучасний студент зможе здійснювати такі зміни тільки за допомогою груп, що підтримують такий розвиток, завдячуючи

впливу групи на своїх членів, тобто приймаючи форму соціального життя і соціальної еволюції [13, с. 22].

Взаєморозуміння є найважливішою характеристикою соціальної взаємодії під час не тільки навчання, а й здійснення взаємних зв'язків у майбутньому. Соціальні ролі, які виконуватимуть спеціалісти під час обраного фаху, є сукупністю очікувань, що визначають поведінку особи. Соціальні ролі будуть формальні і неформальні. Це залежатиме від соціальних норм, якими керуватимуться у майбутньому суспільстві.

Поняття "соціальна норма" є умовою впорядкування соціальної взаємодії у будь-якій країні чи суспільстві. Взаємозв'язок соціальних ролей і соціальних норм очевидний. Наскільки добре буде навчений студент-психолог вищого навчального закладу виконувати свої професійні функції та вміти встановлювати соціальну взаємодію з кризовими групами населення, настільки ефективно він буде дотримуватися соціальних норм, формальних або неформальних.

Соціальна взаємодія, яка необхідна кожному у професійній діяльності, залежить від самої особистості, від її внутрішніх якостей. Її найбільш істотні, типові якості обумовлені об'єктивними, від її волі не залежними соціальними умовами. Вивчення соціальної системи дозволяє зрозуміти внутрішній світ особистості, її ціннісні орієнтації і загальну спрямованість. Знаючи соціальне становище особи, можна передбачити його вірогідну поведінку в тій або іншій ситуації. Всі ці можливі передбачення мають статистичний характер, негативи стосуються поведінки деякого середнього індивіда, що займає дане соціальне становище [6, с. 67].

Український дослідник М.І.Бойченко указує, що соціальний світ з його соціальною взаємодією постає як перебіг взаємопов'язаних позицій чи статусів, у межах яких люди грають свої ролі. Для кожної позиції так само, як для груп і класів позицій, можна виявити різні очікування, чи експектації, щодо поведінки особистостей. Отже, соціальна взаємодія по своїй суті утворюється різними позиціями та очікуваннями [5, с. 69]. Фахівці, які в буденному житті є людьми, грають свої соціальні ролі.

Поняття ролі постає як позначення місця взаємодії між суспільством і особистістю. Існує три основних концепції соціальної ролі, кожна з яких акцентує увагу на одному з компонентів поняття ролі. Це концепції приписання ролей, суб'єктивних ролей та ролей, що програються. Перша концепція зосереджується на дослідженні вимог, що висувуються перед людиною соціальним світом. Причому вимоги розглядаються як чітко визначені і незмінні для даної особи. Вся її поведінка – лише дії з виконання цих вимог. Друга концепція соціальної ролі займається переважно дослідженням внутрішнього світу особистості – адже будь-які ролі проходять крізь призму "Я" і зазнають інтерпретацій з боку індивіда. Отже, соціальний світ постає вже як сукупність вимог до особистості, як суб'єктивні оцінки взаємодії.

Нарешті, третя концепція соціальної ролі виходить з того знову ж таки незаперечного факту, що будь-які ролі існують лише за умови їх актуалізації у поведінці особистостей. І очікування, і їх суб'єктивні оцінки в кінцевому підсумку виявляються у поведінці. Соці-

альний світ з цієї точки зору розглядається як сукупність взаємопов'язаних ліній поведінки [5, с. 71–72].

Специфіка навчання майбутніх психологів взаємодії з маргіналами полягає у тому, що тут ключову роль відіграють саме індивіди, і предметом дослідження виступають процеси, що відбуваються на макрорівні – рівні соціуму чи групи людей, а на мікрорівні – рівні окремих особистостей. Справді, хоч це навчання і має соціальний характер, але зрозуміти його сутність можна лише досліджуючи індивідуальні дії людей в аспекті їх морально-ціннісної мотивації цими людьми. Означена мотивація і виходить на перший план під час застосування механізмів морального вирішення конфліктів, що виникають "довкола гри" [5, с. 134].

Сприяння професійному навчанні студентів-психологів ми підкреслюємо, що специфіка соціальних ігор полягає у тому, що той індивід, який є найслабшим у одній грі, може бути сильнішим в іншій грі. Тому некоректно говорити про найслабших стосовно соціального життя в цілому. Індивіди, що мають високий статус у одному соціальному інституті, можуть у межах свого інституту перемагати представників інших соціальних інститутів, але при цьому бути найслабшими у межах соціальної гри іншого інституту. Таким чином, навіть, якщо в межах лише одного інституту особа має достатній статус, хоча в усіх інших вона є "найслабшою", не можна назвати її взагалі "найслабшою" [5, с. 159].

На рівні соціального знання, вважає М.І.Бойченко, ми маємо справу з кумулятивним процесом розвитку, який, на нашу думку, однак не стільки забезпечує стабільність на рівні інтерсуб'єктивної взаємодії, скільки залежить від неї. Дійсно, розвиток соціального знання здійснюється не сам собою, не самі собою забезпечуються й наступність та функціонування соціального знання. Справа полягає у тому, що вони уможливлені реальними людьми в їх життєдіяльності. У своїй, чималою мірою заснованій на означених знаннях, діяльності і конкурентній взаємодії індивіди в результаті щоразу заново приходять до певного соціального порядку, який визначається внутрішньою єдністю чи соціальною інтеграцією і неперервністю розвитку щодо попереднього порядку або спадкоємністю основних соціальних систем [5, с. 161]. Розвиток соціальних систем уможливлено професійно здатними спеціалістами. Професійно здатні спеціалісти мають розгалужені соціально-професійні взаємодії, якими ініціюється зростання всіх галузей суспільства. Тобто суспільство потребує спеціалістів соціально пов'язаних між собою віссю з професійним спрямуванням.

Усвідомлення сприятливого для отримання предмету задоволення, потреби поєднуються за зовнішніми і внутрішніми умовами, за якими суб'єктивні й об'єктивні можливості створюють мотив. Термін "мотив" вживається в психології для позначення різних явищ і станів, що викликають активність суб'єкта. Екстраполяція його на пояснення діяльності соціальних спільностей навряд чи можлива у всіх гносеологічних ситуаціях [15, с. 28].

Проведений аналіз досліджуваної проблеми дозволяє стверджувати, що професійна підготовка майбутніх психологів до взаємодії з маргінальними соціальними групами обумовлюється педагогічними

умовами навчання та індивідуальними особливостями.

Система вищої освіти є одним із найважливіших каналів формування духовного потенціалу суспільства, заснованого зрештою на всебічному розвитку особи.

Розвиток особи фахівця носить безперервний характер, отже, міра всебічності рухома.

Тому освіта виступає соціальною умовою становлення психолога-професіонала, якого готують до майбутньої професійної діяльності у вищих навчальних закладах.

Література

1. Андреева Г. М. Современная социальная психология на Западе: (теорет. направления) / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 270 с.
2. Андрущенко В. П. Управління якістю професійної освіти : збірник наукових праць / В. П. Андрущенко і кол. авторів. – Донецьк : ТОВ “Лебідь”, 2001. – 372 с. – С. 28.
3. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / НАН Украины. Институт социологии / Л. Д. Бевзенко. – К., 2002. – 436 с.
4. Богданов В. С. Авторитет як предмет соціально-філософського аналізу : дис. ... д-ра філософ. наук : спец. 09.00.03 / Богданов В. С. ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 374 с.
5. Бойченко М. І. Гра як проблема соціальної філософії (методологічний аспект) : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Бойченко М. І. ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 169 с.
6. Булкин А. Н. Философская оценка социальной уверенности / А. Н. Булкин ; Ставропольский ун-т. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2000. – 161 с.
7. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность: Социолог. аспект / авт. кол. : Е. А. Якуба и др. – К. : Вища школа, 1988. – 275 с.
8. Ковчина І. М. Підготовка соціальних педагогів до соціально-правової роботи / І. М. Ковчина. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 373 с.
9. Лактионова Г. М. Теоретико-методические основы социально-педагогической работы с женской молодежью в условиях крупного города : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 / Лактионова Г. М. ; Киевский ун-т им. Тараса Шевченко. – К., 1999. – 419 с. – Библиогр.: л. 400–419. Захист 12. X1.1999.
10. Михайлов Ф. Т. Общественное сознание и самосознание индивида / Ф. Т. Михайлов ; отв. ред. Б. А. Грушин ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Наука, 1990. – 220 /2/ с.
11. Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта: проблеми теорії і методики / Н. Г. Ничкало // Управління якістю професійної освіти : зб. наук. праць / Українська інженер.-педагогічна академія. – Донецьк : ТОВ “Лебідь”, 2001. – С. 18–33.
12. Титарчук М. О. Роль соціально-економічних факторів у формуванні “середнього” класу в Україні / М. О. Титарчук. – К. : Знання України, 2003. – 35 с.
13. Хальбваск М. Социальные классы и морфология / А. Т. Бикбов, Н. А. Шматко (пед. сфер.) ; А. Т. Бикбов (общ. ред.). – М. : Ин-т экспериментальной социологии. – СПб. : Алетейя, 2000. – 509 с.
14. Черниш Н. Й. Суспільна свідомість молоді / Н. Й. Черниш. – Львів : Світ, 1990. – 368 с.
15. Ярошенко А. О. Потенціал і ефективність освітньо-інформаційної політики / А. О. Ярошенко : монографія. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 256 с.
16. <http://iic.dgtu.donetsk.ua/Russian/talan.htm>. – Назва з екрана.